

9

Nieuwe bronnen

In samenwerking met Rik Vosters

Bij het onderzoek naar de zuidelijke taalnormen en schrijfprijktijken van de achttiende eeuw, waarvan in de voorgaande hoofdstukken verslag is gedaan, zijn enkele bronnen (opnieuw) opgedoken, die in het onderzoek naar de taalsituatie in de Zuidelijke Nederlanden tot nu toe geen of weinig aandacht hebben gekregen. Het gaat om de handschriften van de dichter Godefridus Bouvaert (9.1), het weer opgedoken *Snoeijmes der vlaemsche tale* (9.2) en grammaticale teksten in handschrift van de Gentenaren De Bast & De Laval (9.3). Hieronder zullen deze teksten kort ingeleid worden. In het volgende hoofdstuk worden de teksten van Bouvaert uitgegeven. Uitgave van het *Snoeijmes* en de andere teksten is in voorbereiding.

9.1 Godefridus (Jan Balthazar) Bouvaert

Jan Balthazar Bouvaert werd geboren in Antwerpen op 6 oktober 1685 en hij stierf op 18 mei 1770.¹ Hij was in 1705 ingetreden in de cisterciënzer Sint-Bernardusabdij te Hemiksem (thans in Bornem), waarvan hij vanaf 1722 bibliothecaris was. Bij zijn intrede heeft hij de kloosternaam Godefridus aangenomen. Bouvaert hield de abdijskroniek bij en stelde catalogi op van het boekenbezit van de abdij. Hij was ook als dichter actief. De abdij te Bornem bezit een tiental folianten met hoofdzakelijk poëzie van Bouvaert zelf. Gepubliceerd heeft hij maar weinig: in 1723 verscheen de *Beschryvinge van den Toren van de cathedrale Kerke binnen Antwerpen*. In of na 1773 werd postuum en anoniem zijn *Historie, regels ende bemerkingen wegens de Nederduytsche rym-konst* uitgegeven, een werk dat dateert van 1742. Zowel in deze *Rymkonst* als in de handschriften vinden we taalkundige passages, die hier kort besproken zullen worden.

¹ De bio- en bibliografische gegevens zijn ontleend aan De Smedts inleiding bij Bouvaert (2004).

DE RYM-KONST ([1773])

Bouvaerts *Rym-konst* bestaat uit twee delen: een kort overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde en regels voor de compositie van poëzie. Wat het eerste deel betreft, valt op dat Bouvaert het hele taalgebied in zijn beschouwing betreft, zowel Noord als Zuid, en Cats tot een van de grote voorbeelden rekent, naast onder anderen Huygens en Vondel (Vieu-Kuik & Smeyers 1975: 422-424, De Smedt 2004: 6). Die geïntegreerde benadering vonden we in dezelfde periode, de eerste decennia van de achttiende eeuw, ook bij Stéven (hoofdstuk 2), in het *Snoeijmes der vlaemsche tale* (zie 9.2) en bij E.C.P. (1713, zie Dibbets 2003b: 129-156). Bij de auteurs uit de tweede helft van de eeuw zagen we de Zuid-Nederlandse identiteit sterker worden, waardoor er een zekere afstand tot het Noorden ontstond (hoofdstuk 8).

Opmerkelijk is ook dat Bouvaert de oorsprongsmythe van het aloude Nederlands aanhangt. Hij baseert zich daarbij op ‘dry treffelyke Schryvers’ ([1773]: 3), die vinden dat ‘onze hedendagsche Nederlandsche ofte Vlaemsche Taele, naer de Hebreusche, de oudste is van de wereld’. Die drie schrijvers zijn Becanus, Schrieckius en Abraham Van der Myle (1563-1637) (Bouvaert [1773]: 3-4). Stéven hing diezelfde gedachte aan, onder verwijzing naar Schrieckius (hoofdstuk 2), en later in de eeuw zouden ook Van Belleghem & Waterschoot (1773), waarschijnlijk onder invloed van Stéven, nog naar Schrieckius verwijzen (hoofdstuk 7). Met name Schrieckius lijkt nog tot diep in de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden invloed te hebben gehad op het meta-linguïstisch discours en niet alleen in West-Vlaanderen, waar hij vandaan kwam, maar ook bij de Brabander Bouvaert.

In de *Rym-konst* besteedt Bouvaert ook aandacht aan enkele taalkundige kwesties. Voordat we die bespreken, merken we eerst op dat de *Rym-konst*, die bij Hubertus Bincken in Antwerpen verscheen, gespeld is volgens de spelling van P.B. (1757), van wie wel is aangenomen dat hij Bincken heette (hoofdstuk 3). We vinden dus in gesloten syllabe voor de zachtlange *o* het teken <oô> (*doôr, woôrden*) en voor de zachtlange *e* het teken <eé> (*heéft, vergeéfs*). In open syllabe worden ze enkel gespeld; er is dus geen gelijkvormigheid (*afkomende, geboren, lezen, weten*). Voor *r*+dentaal verschijnt <eê> (*Veêrsen, peêrd*). Dit systeem zal van de uitgever afkomstig zijn. Bouvaert zelf bespreekt namelijk in zijn handschriften en in de *Rym-konst* heel andere systemen van accentgebruik. Daarover hieronder meer.

De taalkundige passages in de *Rym-konst* staan altijd in relatie tot metrum en rijm. Met andere woorden: ze gaan over het zogenaamde rijmverlof, de ongewone grammaticale verschijnselen die dichters mogen toepassen om hun verzen kloppend te krijgen. Bouvaert ([1773]: 107-118) schrijft bijvoorbeeld over syncope (*verned'ren* < *vernederen, overlaên* < *overladen*), over svarabhakti (*allarrem* < *allarm, ballek* < *balk*),

over al dan niet gepalataliseerde vocalen (*borze-beurze, bedorven-bedeurven, gonstig-gunstig*), over substantiva met twee meervouden (*akkers-akkeren, vaders-vaderen*). In een passage over het rijm bespreekt Bouvaert ([1773]: 43-44) ook het gebruik van accenten. De passage wordt hier in haar geheel geciteerd:

In vele woorden nochtans en is het niet genoeg, zoo in staende, als in loopende Veersen, dat de leste vocalen en consonanten geheel gelyk zyn; maer het is ook noodig, dat sy hier te land op de zelve toonen ofte klanken worden uytgesproken, gelyk:

Lood en *dood* rymen wel;
 maer *Groot* en *goôt* rymen kwalyk:
Poëët en *weët* rymen wel;
 maer *Weët* en *bescheed* rymen kwalyk:
Boôg, in 't Latyn *arcus*, rymt op *vloôg*;
 maer geensints op *hoog*, *toog*, *loog* *lixivium*;
 doch geheel wel op *loôg* *mentiebat*ur.

Dit en is nochtans maer voôr de gene, die op syn Brabandsch willen rymen: want die den hollandschen trant willen volgen, hebben meerdere liberteyt, om dat de Hollanders op gelyke toonen uyt spreken, al wat met gelyke vocalen word uytgedrukt; en daerom rymt by hen wel:

Groot op *goôt*:*hoog* op *vloôg*:
leéd op *gereed*:*vloôg* op *loog*:
zweet op *treéd*:*roôk* op *rook*.
boôg op *hoog*:*moor* op *doôr*; &c.

Maer als in lange Gedichten het somtyds eens gebeurt, dat men uyt nood ongelyke toonen moet doen saemen rymen; dat dient den Lezer daer van gewaerschoofd te worden, doôr eenen accent ^, die men dan stelt boven eene der vocalen van het woord, oft syllabe, die anders dan na gewoonte moet uytgesproken worden, gelyk *boôg* met *hoog*; *boom* met *vroôm*; *meét* met *breed*; stellende dan ook deze accent op *hoôg*, *boôm* en *breêd*, om daer doôr te toonen, dat sy hier beyde op den zelve toon moeten uytgesproken worden; en ook, dat het ons niet ontsnapt is, maer dat men daer wel op gelet heeft, en dat men die poëtische toelatinge al-wetende uyt noodzaakelykheid gebruykt heeft.

Bouvaert bespreekt hier de scherp- en zachtlange vocalen, die 'op syn Brabandsch' niet rijmen, maar volgens 'den hollandschen trant' wel. Die waarneming is juist, voorzover hij doelt op Noord-Holland. Met name in Amsterdam en omgeving zijn in deze periode de etymologisch verschillende klanken samengevallen in respectievelijk een lange *e* en een lange *o* (hoofdstuk 5). Conform het rijmverlof, de 'poëtische toelatinge', kunnen scherp- en zachtlange vocalen ook in het Zuiden wel in rijmpaaren verschijnen. Dan wordt een circonflexe gebruikt om de lezer te waarschuwen dat de twee betrokken woorden, bijvoorbeeld zachtlang *boôg* en scherplang *hoog*, wel degelijk moeten rijmen. In Bouvaerts voorbeelden wordt die circonflexe dan op het tweede teken van de digrafie van de scherplange vocaal geplaatst. Dat is een volstrekt

andere praktijk dan de Brabantse accentspelling, die een accent voorschrijft op elke zachtlange vocaal in gesloten syllabe (zoals in het fragment) en volgens het systeem van Des Roches bij gelijkvormigheid ook in open syllabe. De praktijk die Bouvaert hier voorstelt, is niet op grote schaal in gebruik geweest (hoofdstuk 5), lijkt ook niet aan de Brabantse accentspelling ten grondslag te hebben gelegen (hoofdstuk 6) en komt evenmin overeen met zijn eigen schrijfpriktijk in de handschriften.

BOUVAERTS HANDSCHRIFTEN: VROEGE ACCENTSPELLING

In de bijlage achterin dit boek worden de taalkundige fragmenten uit Bouvaerts manuscripten uitgegeven.² Hij laat zich daarin vooral uit over klanken en spelling. In de fragmenten beschrijft en gebruikt Bouvaert twee schrijfsystemen. Die worden hier kort besproken.

In hs 211 bevinden zich twee langere teksten over (hoofdzakelijk) orthografie uit 1722: de 'Brief aen den Drukker, Rakende de Ortograef' (pp. XXIV-XXXII) en de 'Voor-reden' (pp. 5-12), beide waarschijnlijk bedoeld als voorwerk voor een (niet gerealiseerde) uitgave van de *Verschyde Gedigten*. In de 'Brief aen den Drukker' schrijft Bouvaert uitvoerig over zijn spellingprincipes en over de consequenties daarvan in het gebruik. Een eerste, niet onbekend uitgangspunt is dat klank en teken op elkaar moeten aansluiten. Daaruit trekt hij de conclusie dat het teken <ou> in bijvoorbeeld *gout* zinloos is: dezelfde klank wordt gewoonlijk door <au> verbeeld, dus <gaut> is de geprefereerde spelling. Ook pleit hij voor het teken <y> voor zowel het diftongeringproduct (<gy, sy>) als de oorspronkelijke diftong (<gehym, kyser>), omdat er in zijn Brabants geen klankverschil is. Een ander spellingprincipe, ook niet onbekend, is korthed, dat wil zeggen geen overbodige letters. De overbodigheid van <h> en <c> in clusters als <gh> en <ck> werd door Verpoorten (1752, 1759) uitvoerig betoogd (hoofdstuk 3) en overigens evolueerde de schrijfpriktijk al lang naar deletie van die overbodige consonanttekens. Maar Bouvaert gaat verder: hij wil *na* in plaats van *naer* en *ni* in plaats van *niet*. Dat laatste rechtvaardigt hij onder verwijzing naar de spreektaal. Ook spelt hij <i> in *di, wi, liver* om dezelfde reden, en *sneew* in plaats van *sneeuw*, *vrau* in plaats van *vrauw*. De korthed geeft hem ook in dat <x> een handig teken is, want korter dan <ks>. Deze laatste voorstellen zijn weinig gedaan in de geschiedenis van de taalkunde. Dat geldt ook voor zijn systeem van een korte <s> en een lange <ſ> in de onst, waarbij de eerste de (stemhebbende) <z> moet vervangen en de tweede de plaats van (scherpe, stemloze) <s> inneemt: *ses* en *ſpelt*.

² Onze dank gaat uit naar prof. dr. Marcel De Smedt (KU Leuven), die ons vriendelijk zijn transcripties van de handschriften ter beschikking stelde.

Zoals vaak in de geschiedenis van het achttiende-eeuwse Nederlands in het Zuiden neemt ook hier de kwestie van de verschillende *e*'s en *o*'s een centrale plek in en niet alleen omdat Bouvaert in de *Rym-konst* zo'n opmerkelijke opinie verkondigt (zie boven). In de 'Voor-reden' legt hij uit welk systeem hij hanteert voor de representatie van de *e*'s en *o*'s. Over het systeem van de *o*'s schrijft Bouvaert (hs 211, p. 10) het volgende:

Den Diftongus oo, spreken wy somtyts uyt als eene o, maer lang getrokken, als in Gôot, strôot, en sulke meer: somtyts seggen wy se als den Triftongus ouè, als in Doodt, loot, poot, en^s. welke verschil de Hollanders niet en hebben.

Bouvaert moet hier doelen op het verschil tussen zacht- en scherplang, waarbij zijn aanduiding van de zachtlange *o* als 'lang getrokken' zo gek nog niet is.³ Ook geeft hij duidelijk de diftongische uitspraak aan van de scherplange *o* (hij zegt 'Triftongus' vanwege de trigrafie <ouè>). Hij representeert de zachtlange *o* hier als <ôo>, waarmee hij zich in dit manuscript uit 1722 een zeer vroege gebruiker van de accentspelling toont, geheel in overeenstemming met onze bevindingen in hoofdstuk 6. We merken op dat hij in de keuze van het accentteken niet consequent is (bijvoorbeeld *geôorloft* naast *ongeôorloft*) noch in de toepassing ervan (*wôorden* en *woorden*). Deze variatie in het accentgebruik werd ook in hoofdstuk 6 gesignaleerd. Bouvaert zelf zegt hierover in hs 218 (p. 625), overigens in de context van een ander systeem dat hieronder aan bod zal komen:

dês teeken (^) allebij gelijken án elkander
op a of o gestelt, en d'een dat luijt als d'ander.

Accent aigu en circonflexe kunnen beide gebruikt worden; de keuze is aan de schrijver en lijkt niet zo belangrijk.

Bij de *e* is de accentkeuze daarentegen heel belangrijk. Het systeem dat Bouvaert in hs 211 gebruikt, licht hij zelf als volgt toe (hs 211, pp. 8-9):

Wy geven den ee vyf-derlyen klank, gelyk blykt in de volgende Vèerskens:

'Ik wêet wel dat gy wéet, dat gèel-gestréépte kleeren,

'Gereépt gelyk een ton, geen borgers kindt vereeren.

Want in het eerste wordeken wêet, worden sy als eene e, heel langsaem uytgesproken. In het tweede wordeken wéet, hebben sy den selven klank als in het eerste, maer wat korter. In

³ Bouvaert bedoelt met zijn voorbeelden *gôot* en *strôot* niet de Antwerpse varianten van *gaat* en *straat*. Voor de lange *a* spelt hij consequent <ae>.

het wordeken *kleeren*, hebben sy de twee toonen samen van *ie*; maer traeg uytgesproken. In het wordeken *gereept*, hebben sy den selven toon, maer korter, gelyk de Fransen *Bien*, *Rien*, of *Chien* uyt spreken. In het wordeken *gèel*, hebben sy den toon gelyk in *Gelt*, maer heel langsaem, gelyk het geluyt dat de Schapen maken als sy blèten.

Deze vijfdeling in de lange *e*-achtige vocalen, die ook in moderner Antwerps gevonden wordt,⁴ correspondeert met de volgende vier grafemen:

- 1) <ee>, in aansluiting bij <oo>, wordt gebruikt voor de scherplange *e* in zowel open als gesloten syllabe, bijvoorbeeld in *kleeren*, en ook voor de variant in *gereept*, waar het consonantcluster de voorafgaande vocaal verkort; Bouvaerts omschrijving ‘den zelve toon, maer korter’ is heel adequaat voor dit typisch Brabantse fenomeen
- 2) <êe> wordt, in aansluiting bij <ôo>, gebruikt voor de ‘gewone’ zachtlange vocaal in gesloten syllabe, bijvoorbeeld in *Ik wêet* in het voorbeeld; in de tekst vinden we verder bijvoorbeeld *blêef*, *shrêef*, *lêest*
- 3) <ée> wordt gebruikt voor de verkorte variant van de zachtlange vocaal, die verschijnt voor bepaalde consonantclusters; interessant is dat Bouvaert juist *gy wêet* als voorbeeld geeft, waarin een stam-*t* plus de suffix-*t* van de tweede persoon de verkorting veroorzaken; in de tekst vinden we ook andere voorbeelden zoals *spréekt*, *bréekt*
- 4) <èe> wordt gebruikt voor de ‘blatende’ *e*, eigenlijk een monoftong met naslag, die in het Antwerps in sommige etymologisch zachtlange posities verschijnt, zoals in Bouvaerts voorbeeld *gèel*, en bovendien voor de *e* voor *r* (+dentaal), zoals in *Vèersen* en *pèerden*.

Conform de schrijfftraditie worden in open syllabe de zachtlange *e*'s als <e> gespeld (bijvoorbeeld *uytspreken*) en de scherplange als <ee> (*tweede*). De blatende *e* wordt dan ook verenkeld, maar ze behoudt het accent (*vèren*, *begèrig*, *dègens*).

Bouvaerts systeem is gedifferentieerder dan de latere accentspelling, waarin de categorieën 2 en 3 worden samengenomen, inclusief het type *gèel* uit categorie 4, en als groep worden onderscheiden van de *e* voor *r*+dentaal (zie hoofdstuk 6). Met dit nogal gedifferentieerde systeem sluit Bouvaert aan bij de zestiende- en zeventiende-eeuwse praktijken.

⁴ Zie Smout (1905) en De Schutter & Nuyts (2005) over het Antwerps en ook over de verkortingen waarvan sprake is.

IN NAVOLGING VAN BOLOGNINO

Die aansluiting bij eerdere praktijken heeft Bouvaert veel explicieter gezocht in de handschriften 212 en 218. Het spellingsysteem dat Bouvaert daarin uitlegt en gebruikt is heel anders dan het voorgaande. We zijn hiermee aanbeland bij het tweede schrijfsysteem dat Bouvaert in zijn handschriften verdedigt.

Hs 218 dateert uit de periode 1710-1712 en is dus ouder dan hs 211, dat hierboven besproken werd. In de oudere handschriften verdedigt Bouvaert het schrijfsysteem van Guilelmus Bolognino, zoals deze dat in de *Nieuwe noodelicke ortographie* (1657) had opgetekend (Goemans 1929 en zie hoofdstuk 5). In hs 218 gebruikt hij het systeem zelf. In hs 212 licht hij het toe in een brief aan de lezer die hij wilde doen voorafgaan aan een uitgave van de gedichten van zijn oom A. Cosyns (1658-1711), waar hij in 1712 en 1713 aan werkte (Vieu-Kuik & Smeyers 1975: 424; vgl. De Smedt 1972). Na 1713 is Bouvaert dus overgegaan tot het systeem dat hierboven werd behandeld.

Het opvallendst aan Bolognino's systeem is de representatie van lange klinkers in gesloten syllabe door een enkel teken, voorzien van een accent. Voorbeelden zijn *vrâg*, *stât*, *stát*, *stán*, *verstán*, *manîr*, *hîr*, *nît*, *wôrd*, *vór*. Zoals uit de voorbeelden blijkt, doet de keuze van het accentteken er niet toe en Bouvaert bevestigt dat zelf (zie hierboven). Bolognino (1657) heeft overigens steeds een aigu. Bij de *e* doet de keuze van het accent er in ieder geval wel toe: bij Bolognino representeert <ê> namelijk de zachtlange *e* in gesloten syllabe (categorieën 2 en 3 hierboven) en <é> de Antwerpse uitspraak van het type *gél* 'geel' en van *e* voor *r*+dentaal (categorie 4 hierboven; Goemans 1929: 603). Maar Bouvaert laat misschien ook de Brabantse verkortingen een rol spelen, dus het onderscheid tussen 2 en 3 hierboven, getuige de spelling *sprékt* naast *vêl* en *letter-grêp*. En in ieder geval beargumenteert hij het accentgebruik vanuit het zijns inziens noodzakelijke spellingonderscheid tussen *dêel* 'plank' en *deel* 'gedeelte'. Dat zijn nu net de standaardvoorbeelden om het verschil tussen etymologisch zachtlang en scherplang uit te leggen (hoofdstuk 5), dat een algemener onderscheid is dan dat wat Bolognino én Bouvaert voor ogen moet hebben gestaan. Hoe dan ook, Bouvaert verklaart mogelijk inconsistenties zelf als volgt (hs 212, p. 515):

Dat dit in desen boek is menig mál vergeten,
de reden hîr van is; 'k en heb ni lank geweten
dês nîw' manîr van schrift; ik was het nît gewent;
soo schrêf ik met 'er haest dat my was 't best bekend.

BESLUIT

Bouvaerts spelling is een tijdje Bologino-achtig geweest, rond 1712, en hij levert daarmee een van de weinige voorbeelden van navolging van Bolognino aan ons bekend. Daarna is hij overgegaan tot een systeem dat voor de *o* overeenkomt met de latere accentspelling en dat voor de *e* gedifferentieerder is. In zijn *Rym-konst*, geschreven omstreeks 1742, geeft hij weer een heel andere verklaring voor het gebruik van accenten, namelijk in verband met het metrum en het rijm. In de latere handschriften handhaaft hij wel een ander opvallend kenmerk van Bolognino's systeem, namelijk <i> voor [i] in open syllabe, bijvoorbeeld in *di* en *wi*. Samen met Van Geesdalle (1700), E.C.P. (1713) en Stéven (¹1714) is Bouvaert een van de weinige getuigen van de zuidelijke taalcultuur van de vroegere achttiende eeuw. Een andere is de anonieme auteur van het *Snoeijmes der vlaemsche tale*.

9.2 Het *Snoeijmes der vlaemsche tale*⁵

In 1945 schreef De Vooy's een kort artikel over een opmerkelijke, handschriftelijke bron uit de achttiende eeuw: het *Snoeijmes der vlaemsche tale*, een 181 bladzijden tellend manuscript waarin een anonieme auteur het zuidelijke geschreven Nederlands de maat nam. Als een van de weinige zuidelijke taalkundige bronnen uit de eerste helft van de achttiende eeuw is dit *Snoeijmes* van grote waarde. De Vooy's (1945: 140) geeft aan dat het manuscript ooit toebehoorde aan de Ieperse archivaris en historicus J.J. Lambin, dat Willem De Vreese het later verwierf en dat A.P. Kieft te Arnhem het vervolgens in handen kreeg, die het aan De Vooy's ter inzage gaf. Daarna is er, voorzover wij weten, geen publicatie meer verschenen waarvoor gebruikt is gemaakt van de oorspronkelijk bron. Onze pogingen om via nazaten van Kieft het manuscript in handen te krijgen, zijn op niets uitgelopen. Bij het bombardement op Arnhem in 1944 is de collectie boeken van Kieft grotendeels verloren gegaan en we namen aan dat het *Snoeijmes* daarbij zat. Totdat Joop van der Horst ons na afloop van een lezing ineens wist te melden dat zijn Leuvense collega Marcel De Smedt het handschrift had aangekocht. Deze heeft ons vriendelijk in de gelegenheid gesteld het *Snoeijmes* in te zien en te digitaliseren, waarvoor wij hem hier hartelijk bedanken.

De 181 genummerde pagina's van het *Snoeijmes* zijn gebonden in leer. Het handschrift is netjes en er zijn weinig doorhalingen en vergissingen. Het zou kunnen gaan

⁵ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Vosters & Rutten (in voorbereiding). Daarin wordt het *Snoeijmes* overigens veel uitgebreider besproken dan hier. Een editie van het *Snoeijmes* is in voorbereiding.

om kopij die is gereedgemaakt voor een drukker, maar het manuscript zou ook in deze vorm gefunctioneerd kunnen hebben binnen geletterde kringen, zoals eerder bijvoorbeeld de taalkundige waarnemingen van P.C. Hooft en de grammaticale geschriften van Geeraert Brandt (1626-1685) en van het genootschap *Nil volentibus arduum* in handschrift circuleerden in kringen van dichters en geleerden (vgl. Dibbets 2003a: 6 e.v.).

Wie het *Snoeijmes* geschreven heeft, is helaas nog onopgehelderd. Wel is duidelijk dat de tekst gesitueerd moet worden in het zuid-westen van het taalgebied. Zo wordt er verwezen naar de rederijerskamers van Sint-Winoksbergen en Veurne en figureert Andries Stéven (zie hoofdstuk 2) in het *Snoeijmes* als een van de belangrijkste autoriteiten op taalkundig gebied. Met Stéven heeft de auteur van het *Snoeijmes* ook gecorrespondeerd over taalkundige onderwerpen,⁶ waaruit we kunnen afleiden dat hijzelf waarschijnlijk niet in Kassel woonde. Ook toont de anonieme auteur op meerdere plaatsen (*Snoeijmes*, p. 11-12, 15-16) bekendheid met dialecten uit Frans-Vlaanderen en de Westhoek.

Wanneer deze zuid-westerling zijn *Snoeijmes* precies geschreven heeft, is eveneens onduidelijk. Hij zegt ‘over eenige jaren’ (p. 23) met Stéven gecorrespondeerd te hebben. Wanneer we verder opmerken dat hij over Stéven doorgaans in de verleden tijd spreekt en dat Stéven in 1747 overleed, zou het *Snoeijmes* misschien hooguit ‘eenige jaren’ na 1747 geschreven zijn. De Vooys merkt op dat het werk van voor 1761 moet dateren, omdat Des Roches (1761) niet wordt genoemd. Dat lijkt aannemelijk, maar we moeten aantekenen dat ook andere bronnen, zoals Van Geesdalle (1700) en E.C.P. (1713), niet genoemd worden. Ervan uitgaande dat de tweede helft van de eeuw een integratie van het zuidelijke deel van het taalgebied bracht waarin Brabant enigszins domineerde (hoofdstuk 8), kunnen we het *Snoeijmes* toch redelijk veilig in de eerste helft of de eerste zes decennia van de eeuw situeren, en als 1747 aangenomen mag worden als *terminus post quem*, lijken de jaren 1750 het meest voor de hand te liggen. De auteur noemt zichzelf bovendien ‘een bejaerde man’ (p. 2). Als hij een generatiegenoot was van Stéven en van ‘den ouden modewijk’ (p. 10), dat is Marinus Modewyck (?-?), die vooral in de jaren 1720 actief is geweest, blijft het midden van de eeuw waarschijnlijk een goede gok.

⁶ *Snoeijmes* (p. 23): ‘[...] [z]eijde m. steven van kassel in een van sijn brieven, over eenige jaren aen mij geschreven’.

OPBOUW, THEMA'S EN BRONNEN

Het *Snoeijmes*, waaraan enkele anonieme lofdichten voorafgaan, is opgebouwd uit een voorrede 'Tot den leser' (pp. 4-22) en een bespreking van taalkundige kwesties aan de hand van de letters van het alfabet (pp. 22-181). Fonologie en orthografie zijn dan ook centrale taalkundige onderwerpen. De voorrede ademt geheel de geest van de eeuw: uit een klacht over de staat van de taal en de discrepantie tussen die beklagenswaardige positie enerzijds en anderzijds de activiteiten van 'veel geleerde' die 'hun moedertale van ondergang bevrijden' (p. 5), motiveert de auteur zijn eigen arbeid. De bespreking van de letters houdt meestal een beschrijving van de klank in, van woorden waarin de klank of letter in kwestie juist wel of juist niet gebruikt moet worden, gevolgd door lijsten van woorden waarin de letter voorkomt.

De titel van het *Snoeijmes der vlaemsche tale* spreekt boekdelen wat de intenties van de auteur betreft: het is zaak het geschreven zuidelijke Nederlands te snoeien, dat wil zeggen te ontdoen van alle mogelijke vormen van slecht en ongecultiveerd taalgebruik. Het *Snoeijmes* is een handleiding voor taalverbetering. De auteur wendt zich daarbij vooral tot schoolmeesters, waarmee hij naadloos aansluit bij de zuidelijke grammaticale traditie, die immers grotendeels door en voor schoolmeesters is (hoofdstuk 7). Uit passages als die over de uitspraak van <h> en <g> (pp. 73-74, 77-83) blijkt niet alleen zijn zuid-westelijke oriëntatie, maar lijkt ook een gevoel voor de onderwijspraktijk naar voren te komen. Ook wanneer hij spreekt over 'alle geleerde schoolmeesters van westvlander' die het met hem eens zijn en wanneer hij verwijst naar alle 'geleerde schoolmeesteren' die hij heeft gekend, komen zijn zuid-westelijke basis en zijn zorg om het taalonderwijs samen (pp. 67-68).

Het is geen verrassing dat een van de belangrijkste bronnen van het *Snoeijmes* dan de Kasselse schoolmeester Andries Stéven blijkt te zijn. Hij verwijst naar correspondentie met Stéven en noemt hem in een opsomming van auteurs-autoriteiten. Een andere belangrijke bron is Lodewijk Meijer, de bekende, Amsterdamse auteur van een puristisch woordenboek, de *Woordenschat* (Van Hardeveld-Kooi 2000). Meijers werk was waarschijnlijk goed verspreid in de Zuidelijke Nederlanden: Verpoorten gaf zijn gedeeltelijk op Meijer gebaseerde werk zelfs dezelfde titel mee (hoofdstuk 3).

Bij deze bronnenkwestie sluit direct de relatie Noord-Zuid aan, een centraal thema in de geschiedenis van de achttiende-eeuwse taalsituatie in het Zuiden. De auteur van het *Snoeijmes* lijkt hier een positie in te nemen die vergelijkbaar is met die van Stéven en die van Bouvaert (9.1). Binnen het grote Nederlandse taalgebied met als beste en voorbeeldige taalgebruikers onder anderen Vondel, Hooft en Cats, is er een zuidelijke of zuid-westelijke afdeling, waarin bijvoorbeeld Stéven en de leden van

de rederijerskamers van Sint-Winoksbergen en Veurne de toon zetten. De conceptualisering van de taalkundige ruimte en de talige identiteit van de auteur zelf lijken beide het regionale aspect en het algemene Nederlandse taalgebied te verenigen. Ook dat is een reden om het *Snoeijmes* eerder voor 1760 dan erna te situeren: in de loop van de tweede helft van de eeuw maken de regionale verschillen in het Zuiden plaats voor een specifiek zuidelijke taalcultuur waarin de invloed van Antwerpen en Brabant het grootste is en die naast of tegenover het Noorden staat, eerder dan dat ze er een geheel mee vormt.

Inhoudelijk krijgen twee taalkundige domeinen de meeste aandacht: behalve spelling en uitspraak schrijft de auteur ook veel over de invloed van vreemde talen. Op het gebied van de spelling past het *Snoeijmes* in veel opzichten in de zuidelijke normtraditie, bijvoorbeeld in de keus voor <ae> en <ue>. Er is de orthografische vernieuwing van <k> voor <ck> en <kw> voor <qu>, waaraan ook Verpoorten veel aandacht besteedde (hoofdstuk 3) en die trouwens ook in het Noorden plaatshad. Soms toont de auteur ook hier zijn (zuid-)westelijke oriëntatie, bijvoorbeeld bij ongeronde vormen als *vier* in plaats van *vuur* en bij de spelling <ei> voor de vocaal voor *r*+dentaal (*peird*).

Vermeldenswaard is dat in het *Snoeijmes* aandacht wordt besteed aan een in de ogen van de auteur verderfelijke ‘nieuwe uitvindinge’ (p. 60), namelijk het plaatsen van een accent op de letter *e* in bijvoorbeeld *déze*, *béke*, *léke*, *stéken*, *wéke*, *gével* (pp. 59-63)

dit, om aen de leerlingen der vlamsche tale, de kragt van die e, aen te wijzen; maer besonderlijk zeggen sij, om te mijden, dat sij niet en zouden de kragt aen de tweede é. geven, en uijtspreken dezé. bekén, lekén. stekén. weké. gevél. gelijk de walen, en franschen, als sij onse tale willen leeren (p. 60).

Het plaatsen van accenten om de klemtoon aan te geven, zodat vooral taalleerders en zeker buitenlandse taalleerders, weten waar hij valt, werd ook al beschreven door de Gentenaar Lambrecht (1550) en in het Noorden waren vergelijkbare voorstellen gedaan door Pels (1677) en Sewel (1708/1712) (hoofdstuk 5). Terecht merkt de auteur van het *Snoeijmes* op dat er geen reden lijkt om deze praktijk te beperken tot polysyllabische woorden met vooral *e*'s, wat kennelijk de praktijk was, ‘want noijt en zal een wale, of fransch váder zeggen; maer vadér, noijt bróeder maer Broedér etc.’ (p. 63). Elk woord van een accent aigu ter aanduiding van de klemtoon voorzien, keurt hij echter af. Een overweging daarbij lijkt ook dat hij er weinig fiducia in heeft dat een Franstalige ooit het Franse klemtoonpatroon zal afleren:

zo vermoorden sij ons vlaemsch; want men heeft franschen, of walen gevonden die van hun 10. jaren in vlander woonden, het vlamsch leerden, en zeer wel verstonden, en nogtans nu 60. jaren oud wezende, zonder vlander verlaten te hebben, meest alle de vlamsche woorden, die men, met een scherpe toeklank, zoude willen teekenen, op de fransche zwier uijtspraken: en hoe wel sij scheenen vlamsch te spreken, men merkte dadelijk dat sij van waelsche, of fransche afkomste waren (pp. 61-62).

In de passages over de invloed van vreemde talen zijn drie onderwerpen aan te wijzen: het gebruik van andere talen in plaats van de eigen taal, van vreemde woorden en van vreemde letters. Het eerste onderwerp betreft vooral moedertaalsprekers van het Nederlands die het Frans prefereren. Bij het tweede onderwerp gaat het over het gebruik van leenwoorden, met name romanismen. Hier is uiteraard de rol van Lodewijk Meijer prominent. Het derde onderwerp gaat over letters en combinaties van letters zoals <ph>, <c>, <x> en <q>, die zoveel mogelijk weggesnoeid moeten worden en vervangen door <f>, <k>, <ks> en <kw>. Vooral de lange passage over 'de vuijle q' springt in het oog. Deze letter heeft de auteur danig dwarsgezeten.

BESLUIT

Elke aanvulling op het bestaande bronnenbestand van de achttiende-eeuwse taalgeschiedenis is welkom, zeker wanneer ze afkomstig is uit het Zuiden en uit de eerste decennia van de eeuw. Dat geldt voor de teksten van Bouvaert (9.1) en ook voor het gelukkigerwijs teruggevonden *Snoeijmes der vlaemsche tale*. De dominante onderwerpen (spelling en vreemde invloeden) en de praktische, op het onderwijs georiënteerde benadering maken dat het werk perfect past in de zuidelijke normtraditie. Het laat eens te meer zien dat een dergelijke traditie er was.

9.3 De Bast & De Laval

De Universiteitsbibliotheek Gent bewaart twee negentiende-eeuwse handschriften van 'L. de B.**' en J.F. de L.****'. Het eerste, gedateerd 1805, is getiteld *Algemeyne grond-regels der Neder-duydsche letter-konst, met opmerkingen op de spel-konst, geluyd-teekens, afstippingen, en uytspraek*. Het tweede handschrift draagt de titel *Verkorte Nederduydsche letter-konst, tot nut en vóórdeel opgesteld voór de jonge lieden van ons Nederland*. Dit tweede handschrift is gedateerd 1806. Deze twee handschriften zijn, voorzover wij weten, niet eerder gesignaleerd in de literatuur. Hieronder in 9.3.1 en 9.3.2 worden ze besproken. Informatie over de auteurs is te vinden in 9.3.1.

9.3.1 De Algemeyne grond-regels (1805)

Het eerste handschrift, de *Algemeyne grond-regels*, is een klein, in quarto gevouwen schrift dat na het titelblad en het tweede titelblad bestaat uit 8 bladzijden voorrede, 152 bladzijden hoofdtekst en ten slotte 8 bladzijden inhoudsopgave.

Op het titelblad zijn de auteurs aangegeven als ‘L. de B.*** en J.F. de L.****’. Volgens de Gentse catalogus gaan hierachter schuil Liévin De Bast en Jan Frans De Laval. Het werk is op het titelblad gedateerd volgens zowel de revolutionaire als de traditionele tijdrekening: ‘1sten Vendemiaire jaer 14-23 September 1805’. Op de versozijde van het tweede titelblad, waarop alleen de hoofdtitel wordt vermeld, staat ‘Ik behoore aen Jan Francis [...] Gend 1805’ – wat ertussen in stond is weggeveegd. Het jaar 1805 maakt de *Algemeyne grond-regels* de eerste volledige Nederlandse grammatica die in de Zuidelijke Nederlanden in de negentiende eeuw werd gemaakt.

Liévin Amand Marie De Bast is geboren in Gent op 2 maart 1787, ‘d’une honnête famille bourgeoise’⁷ en hij overleed in diezelfde stad op 10 september 1832. De Bast was een bekend graveur en tekenaar en een centrale figuur in het Gentse kunst- en academische leven. In 1809 behoorde hij tot de oprichters van de Société Royale des Arts et de Littérature de Gand, waarvan hij later ook secretaris zou worden. Hij begon de *Messenger des Sciences et des Arts du royaume des Pays-Bas*, die in Gent verscheen van 1823 tot 1830 bij De Goesin-Verhaeghe. De Bast bekleedde diverse functies aan de universiteit in Gent, eerst als conservator van het muntenkabinet, later als ‘secrétaire-adjoint’ van het curatorium. Hij was verder actief als kunsthistoricus en ook aan de Gentse kunstacademie had hij bestuurlijke functies. Ten slotte was hij nog een tijdje archivaris van de provincie Oost-Vlaanderen. Vanaf 1810 zijn er verschillende kunsthistorische publicaties van hem verschenen.

De bibliofiel Jan Frans De Laval werd op 27 juni 1774 in Gent geboren, waar hij stierf op 27 februari 1859.⁸ De Laval begon zijn carrière als typograaf; hij is onder anderen in Gent in de leer geweest bij bekende boekdrukkers als Steven en De Goesin. Hij werkte bij De Goesin ook als corrector. In zijn latere functie als bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek in Gent heeft hij belangrijk werk verricht, onder meer met het opstellen van catalogi. De universiteitsbibliotheek in Gent bezit verschillende handschriften van De Laval.

Het is misschien in kringen van liefhebbers van boeken en drukwerk geweest dat de typograaf De Laval en de nog vrij jonge graveur en tekenaar De Bast elkaar ontmoet hebben. Zij hebben toen samengewerkt aan een project dat in geen van de ons

⁷ De biografische gegevens over De Bast zijn ontleend aan Voisin (1833; citaat op p. 2).

⁸ De biografische gegevens over De Laval zijn ontleend aan Renard (1859) en Varenbergh (1876).

bekende levensbeschrijvingen wordt genoemd: een grammatica van het Nederlands. Met dat project zijn ze ver gekomen. De tekst, geschreven in een nette, goed leesbare hand, lijkt een tamelijk complete spraakkunst te bevatten. Waarschijnlijk was de tekst zelfs al gereed om gedrukt te worden. Herhaaldelijk vinden we aanwijzingen voor de zetter over de plaatsing en volgorde van onderdelen, meestal wanneer de auteurs een fragment willen invoegen: het handschrift bevat her en der kleinere bladen met toe te voegen tekst. Zo staan er op bladzijde 22 twee paragrafen, de eerste over de naamvallen, de tweede over de trappen van vergelijking. Een ingelast fragment bevat een paragraaf over de verkleinwoorden. Daar is bij aangetekend: ‘Te plaatsn, bl. 22, boven de Trappen van Vergelijking, of onder de Naemvallen’. Een ander voorbeeld: tussen pagina 60 en 61 steekt een briefje met daarop: ‘Pag. 61. Het begin van den 26sten regel moet zyn als volgd: zelfstandig naemwoórd, gelyk als zy voórgedaen zyn doór het aenvoegende voórnaem-woórd er of daer, enz.’. In de lopende tekst op pagina 61 ontbreekt de bijzijn ‘gelyk ... voórnaem-woórd’. Er zijn meer van dergelijke verbeteringen, die waarschijnlijk door (een van) de auteurs zijn aangebracht bij het gereedmaken van de definitieve, persklare kopij.

INHOUD VAN HET WERK – DE BRONNEN

De *Algemeyne grond-regels* is een traditionele grammatica: ze bestaat uit spelling en klankleer (22 bladzijden) en woordsoortenleer (130 bladzijden). Syntaxis ontbreekt. De hoofdtekst van de *Algemeyne grond-regels der Neder-duydsche letter-konst* (pp. 1-152) wordt voorafgegaan door een ‘Voórrede’ (I-VIII). Daarin merken de auteurs op dat hun werk ‘bezonderlyk dienstig’ is ‘aen de jonge lieden’ die Latijns en Frans leren. Merkwaardig is het dan om over De Bast te lezen dat hij geen Latijn kende (Voisin 1833: 8). Is de opmerking afkomstig van de typograaf De Laval? Misschien kende hij Latijn, maar er is nog een andere verklaring mogelijk: de tekst is niet oorspronkelijk.

Een eerste studie van de *Algemeyne grond-regels* heeft twee oerbronnen opgeleverd, die hieronder nader besproken zullen worden. De Bast & De Laval hebben ten eerste gebruik gemaakt van de Zuid-Nederlandse traditie, in het bijzonder van de spraakkunst van Jan Des Roches (zie hoofdstuk 4). Eens te meer wordt hierdoor bevestigd dat de grammatica van Des Roches fundamenteel is geweest voor de Zuid-Nederlandse taalgeschiedenis en dat ze bepalend was in de zuidelijke normatieve traditie, als ook dat haar gezag buiten Antwerpen, buiten Brabant gold (zie hoofdstuk 7). Er was in de voorgaande decennia een eigen, zuidelijk normdiscours opgekomen in de context van een zuidelijke taalidentiteit (hoofdstuk 7 en 8) en De Bast & De Laval haken daarbij aan. Ten tweede hebben ze – zoals Des Roches nu en dan de hulp van Buffier inriep (hoofdstuk 4) – geput uit de Franse grammaticografie, in het bijzonder

het werk van Pierre Restaut,⁹ waarvan Des Roches al gebruik had gemaakt voor zijn *Nieuwe Fransche spraek-konst* (1763; De Clercq 2000: 147). Voorheen werd er weinig invloed van de Franse traditie op de Nederlandse aangenomen, met als uitzonderingen vooral E.C.P. (1713; Dibbets 2003b: 129-156) en Corleva (1740), die een vertaling maakte van de *Grammaire generale et raisonnée* van Port-Royal (Noordegraaf 1994). Die invloed is toch groter geweest en met name in het Zuiden.

De Bast & De Laval hebben in zulke mate gebruik gemaakt van Restaut, dat hun *Algemeyne grond-regels* misschien het beste als een Nederlandse bewerking van Restaut kan worden beschouwd, met hier en daar ingrepen – vanwege de andere doeltaal – onder invloed van vooral Des Roches.

RESTAUTS *PRINCIPES GÉNÉRAUX*

De invloed van Restaut blijkt gelijk op het titelblad. *Algemeyne grond-regels* zou nog niet per se als een vertaling van *Principes généraux* gezien hoeven worden. De term *grondregels*, ook als alternatief voor *fundamenten*, was al lang ingeburgerd. Reeds P.B.'s (1757) boekje was getiteld: *Fondamenten ofte grond-regels*. De ondertitel van De Bast & De Laval, *met opmerkingen op de Spel-konst, Geluyd-teekens, Afstippingen, en Uytspraek*, lijkt echter wel zeer sterk op Restauts ondertitel *avec des observations sur l'Orthographe, les Accents, la Ponctuation et la Prononciation*.¹⁰ Vervolgens blijkt de voorrede voor een groot deel een vertaling van Restauts 'Préface'. Vergelijk de eerste alinea van beide voorredes, hieronder weergegeven, waarin ook de opmerking over het Latijn voorkomt.

De Bast & De Laval (p. I)

Eenen oogslag alleen op het Opschrift van dit Werk is genoeg[s]aem om te doen zien, dat het gemaekt is voór de geéne, die zoo wel-minnende zyn van onze neder-duytsche ofte vlaemsche letter-konst ook by Grondregels te willen leeren,

ten voórbeélde van andere volkeren, en wel besonderlyk van onze nabueren de Hollanders, Fransche ende Engelsche, die hunne tael alzoo aen de Jongheyd inboezemen.

Restaut (1803: I)

Le titre de cet Ouvrage annonce assez que je m'y suis proposé de travailler pour ceux qui n'ont jamais appris notre Langue par regles,

⁹ Pierre Restaut (1696-1764) publiceerde in 1730 voor de eerste maal zijn *Principes généraux et raisonnés de la grammaire française*.

¹⁰ We gebruikten een Parijse editie van Restaut uit 1803, verschenen bij Genest.

De Bast & De Laval (p. I)

Dit Werk is wel bijzonderlyk dienstig aen de jonge lieden, die men schikt tot de latynsche en fransche Taelen.

My dunkt dat den weynigen voortgang die veéle daer in doen, eensweégs moet toegeschreéven worden aen d'onweétendheyd hunner moederlyke Tael, die zy noyt geleerd en hebben.

Restaut (1803: I)

et sur-tout pour les jeunes gens que l'on destine à étudier la Langue Latine.

Il me semble que la lenteur des progrès qu'ils y font ordinairement, pourroit être attribuée à l'ignorance des principes que j'entreprends de développer.

De tekst van De Bast & De Laval leunt sterk op Restaut, maar zij voegen ook eigen elementen toe. Daarbij valt op dat de Hollanders op één lijn worden gesteld met andere 'nabueren' als de Fransen en de Engelsen. Ook hier blijkt het taalgebied opgeknipt te worden in een zuidelijk en een noordelijk deel. Merk verder op dat oude kenmerken zoals *ofte* en *ende* verbeterd zijn tot *of* en *en*.

Het volgende deel van de voorrede behandelt een bekend thema uit de traditie van de filosofische of logische grammatica:¹¹ '[i]n alle Taelen heeft men twee soórten van beginselen', namelijk ten eerste de algemene grammaticale principes die alle talen gemeen hebben, 'om dat zy genomen zyn uyt den aerd zelfs der dingen, en uyt de verscheyde werkingen van 's menschen verstand' (p. I), ten tweede de grammaticale verschijnselen 'die eygen zyn aen ider Tael in het bijzonder' (p. II). Ook deze tweede alinea is gebaseerd op Restaut, bij wie de tweede alinea van de inleiding als volgt begint:

Il y a, dans chaque Langue, deux especes de principes. Les uns sont généraux et commune à toutes les Langues, parce qu'ils sont pris dans la nature des même des choses, et dans les différentes opérations dont l'esprit de l'homme est capable
(Restaut 1803: I).

Daarnaast zijn er principes 'qui sont propres à chaque Langue en particulier' (1803: I). Het grootste deel van de rest van de voorrede is op dezelfde manier terug te voeren tot de inleiding van Restaut.

Ook in de hoofdtekst van de *Algemeyne grond-regels* blijken De Bast & De Laval gretig gebruik gemaakt te hebben van hun Franse voorbeeld. Restaut duidt de inhoud van zijn eerste hoofdstuk als volgt aan: 'Contenant quelques réflexions préliminaires sur la Grammaire en général, sur les Mots, les Syllabes, les Voyelles, les Di-

¹¹ Zie Rutten (2006: 63-78) en de daar gerefereerde literatuur.

phthongues, les Consonnes, et les Parties du Discours'. Bij De Bast & De Laval wordt dat: 'Bevattende eenige bemerkingen op de Letter-konst, Woorden, Letter-greepen, Letters, Klinkers, Twee-klinkers, Dry-klinkers, Mede-klinkers en op de Deelen der Redevoering'. Bij Restaut volgt dan, geheel in de Franse traditie van de filosofische grammatica, een uitleg over de verhouding tussen taal, denken en werkelijkheid. Die omvat weliswaar slechts enkele pagina's en is gesteld in dialoogvorm – redenen waarom Restaut de 'pedagogische' richting van de filosofische grammatica representeert¹² – maar is altijd nog een stuk uitgebreider dan die van De Bast & De Laval, die het laten bij de vertaling of bewerking van een enkele definitie, bijvoorbeeld die van het woord:

De Bast & De Laval (p. 2)

Men kan de woorden in agt neemen, als klanken, of teekenen, om onze gedagten bekend te maeken, het is te zeggen, het geen in onzen geest omgaet.

Restaut (1803: 3)

On peut les considérer, ou simplement comme des sons, ou comme des signes qui servent à faire connoître nos pensées, c'est-à-dire ce qui se passe dans notre esprit.

In de uitleg over specifieke grammaticale verschijnselen van het Nederlands hebben De Bast & De Laval veel ontleend aan Des Roches, waarover zometeen meer, maar her en der zijn er passages die opvallen, omdat ze niet goed lijken te passen in de Nederlandse grammaticatraditie. Vrijwel steeds blijkt in zo'n geval Restaut de bron te zijn geweest. Neem, uit het onderdeel over klank en spelling, de definitie van de consonant. Bij Des Roches (1761: 6) ontbreekt elk spoor van een definitie. In de Nederlandse traditie wordt meestal benadrukt dat medeklinkers zelf geen geluid hebben, maar alleen meeklinken wanneer een vocaal wordt gevormd.¹³ Bij De Bast & De Laval (p. 5) is de redenering in zekere zin omgekeerd: de medeklinkers worden gebruikt om de klinkers te modificeren. Die formulering heeft ook Restaut:

¹² Rutten (2006: 147). Zie ook hoofdstuk 7 voor de 'pedagogische wending' in de grammaticografie.

¹³ Vgl. Moonen (1706: 3): 'De *Medeklinkers* draegen deezen naem, om dat zy, uit zich zelven geen klank hebbende, en voor of achter eenen of achter meer Klinkers gevoegt, mede klinken, en hun geluit den Klinkeren mededeelen, om door hunne hulp Lettergreepen en Woorden te maeken'. Weiland (1805: 12): 'De laatste noemt men medeklinkers, omdat zij niet zonder eenen klinker kunnen uitgesproken worden'.

De Bast & De Laval (p. 5)

De Mede-klinkers zyn letters of teekens, daer men zig van bediend om uyt-te-drukken de verscheyde klanken der Klinkers, gelyk als ik uytspreek den klinker a, hoórd men dat het geklank zuiver is, en zonder mengeling van eenig ander geluyd: maer als ik zeg, ba, ca, da, enz., laet ik hooren te gelyk met het geklank der a, verscheyde andere klanken, gemaekt doór de verscheyde beweégingen van de tong, tanden en de lippen: en het zyn de geklanken, voortgebracht, doór deéze beweégingen, die men noemd uytspreek, en die vertoon zyn doór de Mede-klinkers.

Restaut (1803: 17)

[les Consonnes] Ce sont des lettres ou caracteres dont on se sert pour exprimer les différentes articulations des sons simples, c'est-à-dire des voyelles. [...] Quand je prononce la voyelle *a* on voit que le son est en pur, et sans mélange d'aucun autre son; mais quand je dis *ba, ca, da, etc.* je fais entendre conjointement avec le son de l'*a*, plusieurs autres sons formés par les différentes mouvements de la langue, des dents et des lèvres; et ce sont les sons produits par ces mouvements que l'on appelle articulations, et qui sont représentés par les consonnes.

In de woordsoortenleer doet zich hetzelfde verschijnsel voor, bijvoorbeeld bij de bespreking van het naamwoord: de formuleringen van De Bast & De Laval zijn in de Nederlandse grammaticatraditie opmerkelijk, maar net als in het eerste hoofdstuk blijkt dat hun tekst eigenlijk een Nederlandse samenvatting is van Restaut. Dient het naamwoord volgens hen 'om uyt-te-spreéken de reden daer men van handeld, of om het oogmerk van een gedagt uyt-te-drukken' (p. 15), Restaut spreekt over 'exprimer le sujet dont on parle, ou l'object d'une idée' (1803: 30). Restaut wijdt dan een bladzijde aan wat een *objet* eigenlijk is en de problemen die daarmee samenhangen. De Bast & De Laval gaan echter gelijk over tot het geven van voorbeelden: 'God, engel, mensch, peêrd, groot, klijn, rood, lieffelyk, enz. zyn Naemwoórd' (p. 5). Als Restaut zijn uitleg heeft afgerond, geeft ook hij voorbeelden: 'Ainsi *Dieu, ange, homme, cheval, grand, petit, rouge, aimable, etc.* sont des noms' (1803: 31).

Bij de definitie van het zelfstandig naamwoord doet zich hetzelfde patroon voor: De tekst van Restaut – binnen de Franse traditie een simplificerende explicateur – wordt door De Bast & De Laval samengevat. Vergelijk het begin van de paragraaf over het substantief:¹⁴

¹⁴ De letters D en R in de passage uit Restaut staan voor *demande* en *réponse*.

De Bast & De Laval (p. 15)

Een Zelfstandig naem-woórd, is het geén dat uytdrukt een bepaeld oogmerk, dat niet van noode heéft verwoegd te zyn aen een ander Naem-woórd, om te kunnen verstaen worden

Restaut (1803: 31)

D. *Qu'est-ce qu'un un nom substantif?*

R. C'est un nom qui exprime un objet déterminé, considéré simplement en lui-même, et sans aucune attention à ses qualités; comme quand je conçois un livre sans faire attention à ses qualités, c'est-à-dire, s'il est grand ou petit, bon ou mauvais, etc.

D. *Donnez-moi une définition plus ordinaire du nom substantif?*

R. C'est u nom qui, signifiant une chose subsistante par elle-même, n'a pas besoin d'être joint à un autre nom pour être entendu.

De Bast & De Laval nemen alleen Restauts 'définition plus ordinaire' over, maar ze nemen daarin wel een element op uit de oorspronkelijk definitie: het *uytdrukken* van een *oogmerk* is een vertaling van *exprimer un objet* dat in Restauts eerste, langere en moeilijker omschrijving stond. Hierna worden er voorbeelden van substantieven gegeven, bij Restaut (1803: 31) *ciel, terre, arbre*, bij De Bast & De Laval (p. 15) licht aangepast tot *den hemel, de aerde, het water*, waarbij ze hebben gezorgd voor een voorbeeld van elk naamwoordelijk geslacht.

De bespreking van het werkwoord voltrekt zich op dezelfde manier. Restaut (1803: 138-141) trekt ruim twee bladzijden uit voor de definitie van het werkwoord en zijn verhouding tot het oordeel (*le jugement*), alvorens over te gaan tot de volgende twee begrippen (*sujet, attribut*). De Bast & De Laval (p. 65) volstaan met twee korte alinea's, nog geen halve bladzijde, over het werkwoord en *de bevestiging* en ze vervolgen dan onmiddellijk met de twee nieuwe begrippen *oogmerk* en *eygenschap*. Hier is eveneens de overeenkomst met Restaut niet alleen in de termen en de definities waar te nemen, maar ook in de voorbeelden. Schrijft Restaut over *La vertu est aimable* en *Dieu n'est pas injuste*, De Bast & De Laval gebruiken onder meer *De deugd is aengenaem* en *God is almachtig, hy en is niet onregtveêrdig* ter verduidelijking van de theorie.

Als laatste bewijs van De Bast & De Laval's afhankelijkheid van Restaut dient de beschrijving van het lidwoord. De Gentenaren (p. 138-141) volgen daarin geheel hun Franse voorbeeld (i.c. Restaut 1803: 352-366). Dat levert een voor het Nederlands hoogst opmerkelijke indeling op, waarbij vooral het *deelnoemende lid* opvalt, een vertaling van *article partitif*. Volgens De Bast & De Laval kent het Nederlands ook een partitief lidwoord. Ze moeten dan wel toegeven dat het in de nominatief en de accusatief niet verschijnt, bijvoorbeeld 'als men zegd: Brood en water, zyn genoegzaam om by te leéven' (p. 140), geïnspireerd door de zinnen 'Du pain et de l'eau me suffisent' en

‘De bon pain *et* de bonne eau *suffisent pour la nourriture du corps humain*’ (Restaut 1803: 362, 363), waarin de voor het Frans typerende partitieve lidwoorden in subjectfunctie staan. Maar de voorzetsels die in de genitief, datief en ablatief worden gebruikt, noemen De Bast & De Laval de deelnoemende lidwoorden van het Nederlands, bijvoorbeeld ‘als men zegd: Vet van vleesch, Korst van brood’ of in ‘Ik geéf den voórkeur aen goed brood en aen goed water’ (p. 140). Daarin fungeren *van* en *aen* als *deelnoemend lid*.

DES ROCHES

Op vele bladzijden in het manuscript van De Bast & De Laval klinkt ook de stem van Des Roches of die van de zuidelijke normatieve traditie in het algemeen, die immers zo sterk op Des Roches is gebaseerd (hoofdstuk 7). Op welke grammatica ze zich specifiek georiënteerd hebben, doet minder ter zake dan de vaststelling dat de traditie van Verpoorten, P.B. en Des Roches zoveel decennia later en ook buiten Brabant werd gecontinueerd en herbevestigd.

Het valt om te beginnen op dat de auteurs Des Roches’ versie van de accentspelling gebruiken: bij de gerekte, zogenaamde zachtlange *e* en *o* plaatsen ze een accent aigu op het tweede vocaalteken van de digrafie en in open syllabe geldt de regel van de gelijkvormigheid (zie de hoofdstukken 5 en 6). Dus we vinden bijvoorbeeld *geéf*, *heéft*, *voór*, *doór*, in open syllabe *neémen* en *letter-greépen*, en zonder gelijkvormigheid *ondernomen*, *zekerlyk*. De spelling van Siegenbeek van een jaar eerder (1804) wordt niet gerefereerd of gebruikt.

De definitie van de diftong is gebaseerd op zowel Des Roches als Restaut:

De Bast & De Laval (p. 3):

De tweeklinkers zyn als twee aengevoegde klinkers, die in een Letter-greép malkanderen volgen, en zonder te verdelen te gelyk worden uytgesproken, en alzoo een tweevoudig geklank maken

Des Roches (1761: 2):

Als twee *Vocaelen* in eene *syllabe*, malkanderen volgende, te gelyk worden uytgesproken, worden die eene *Diphthong* genaemt

Restaut (1803: 13):

[*deux ou trois voyelles*] quand elles expriment un son double ou composé, c’est-à-dire, où l’on entend le son de deux voyelles, on les appelle alors *Diphthongues*.

Voor de opmerking over ‘een tweevoudig geklank’, die Des Roches niet heeft, zullen De Bast & De Laval zich hebben laten inspireren door Restauts ‘son double ou composé’. Het is niet verwonderlijk dat ze zich bij de bespreking van de Nederlandse

diftongen en digrafieën vervolgens geheel door Des Roches hebben laten leiden en niet door Restaut. De Bast & De Laval onderscheiden dezelfde dertien tweeklanken als hun Antwerpse voorganger en ze geven ook grotendeels dezelfde voorbeelden. Net als bij Des Roches (1761: 3) bevindt zich in deze passage een uiteenzetting over de verschillende lange *e*'s en ook die is goeddeels gekopieerd uit Des Roches:

Ee; alzo deézen Twee-klinker op dryderhande wyzen uytgesproken word, zoo onderscheyd men dry verscheyde klanken, die op dryderhande wyzen geschreéven worden: den klank doór malkanderen vloeyende, word aldus zonder geluyd-teeken gesteld; als in beest, deel, feest, geest, kleed, meer, en in diergelyke.

Den harden klank word met het scherp geluyd-teeken gesteld, om ee hard uyt-te spreéken, in de woórdén, heéft, geéft, kleéfd, leéfd, schreéft, weéfd, zweéfd, en in diergelyke.

Den klank ei, die nog by veéle met deéze letters geschreéven word, als in beir, neirstig, peird, weirdig, enz., en die men nu schryft, beêr, neêrstig, peêrd, weêrdig, teekenen zy aldus, om die te onderscheyden van den harden klank.

(De Bast & De Laval, pp. 3-4).

Sinds Des Roches deze passage licht bewerkt overnam uit P.B. (1757) is ze tot het standaardrepertoire van de zuidelijke normtraditie gaan behoren (zie de hoofdstukken 5 en 6).

Rechtstreeks overgenomen uit Des Roches is ook alinea over de letter *x*:

De Bast & De Laval (p. 12)

X, schoon de x. geene neder-duytsche letter is, heéft zy nogtans ingang in de woórdén blixem, exter, hex, hoewel die ook zeer wel met eene ks zouden kunnen geschreéven worden, als bliksem, ekster, heks, enz. De andere woórdén, die deézen klank vereysschen, moeten met ks gespeld worden; als wekelyks, dagelyks, ryksdag, enz.

Des Roches (1761: 13)

X. Schoon de *x* geene Nederduytsche letter is, heéft zy nogtans ingang in de woórdén *blixem*, *exter*, *hex*, gevonden, hoewel die ook zeer wel aldus, *bliksem*, *hekster* [sic], *heks* worden geschreéven. De andere woórdén, die deézen klank vereysschen, moeten met *ks* gespeld worden; aldus *weékelyks*, *zulks*, *de vlakke des aerdryks*, enz.

Wat de grammaticale terminologie betreft, moet opgemerkt worden dat De Bast & De Laval (p. 12) met *koppel-woórd* en *tusschenzetsel* voor respectievelijk *conjunctie* en *interjectie* aansluiten bij Des Roches (1761: 20; zie hoofdstuk 4). De termen voor de naamvallen zijn de traditionele vernederlandste in de versie van Moonen (1706), dat wil zeggen *noemer*, *teeler*, *geéver*, *aenklaeger*, *roeper* en *afneémer* (p. 14).¹⁵ Daarbij

¹⁵ Moonens termen gaan terug op de *Twe-spraak* (1584), waarin de genitief echter *barer* heette; voor een overzicht, zie Rutten (2006: 240).

moet opgemerkt worden dat Moonen het oudere *afnemer* of *ofnemer* vervangen had door *neemer*. *Afne(e)mer* wordt in de achttiende eeuw wel nog gevonden bij onder anderen Sewel (1712) en E.C.P. (1713). Ook de term *personeéle voórnaem-woórden* (p. 35) in plaats van het gewonere *persoonlijke* herinnert aan Des Roches (1761: 57-58).

Net als bij Des Roches (1761: 21-22) vinden we bij De Bast & De Laval (p. 17) de *ding*-proef om substantieven van adjectieven te onderscheiden: voeg aan het naamwoord *ding* toe; bij een resultaat als *groot ding*, *kleyn ding*, *lang ding* heb je met een adjectief te maken, bij een (onmogelijk) resultaat als *tafel ding*, *boek ding*, *huys ding* met een substantief. Des Roches had deze methode waarschijnlijk al uit Restaut gehaald (zie hoofdstuk 4), maar hij heeft andere voorbeelden: *edeldom ding* en *zeldzaam ding*. De passage bij Restaut (1803: 34) lijkt veel meer op die bij De Bast & De Laval: hij heeft als voorbeelden onder andere *table* en *livre*. Restaut geeft behalve *chose* echter ook de mogelijkheid *personne* toe te voegen aan het naamwoord waarvan vastgesteld moet worden of het substantief of een adjectief is: ‘*agréable, habile, sont des noms adjectifs, parce que je puis dire, chose agréable, une personne habile*’ (1803: 34). De proef met *personne* of in het Nederlands *persoon* komt noch bij Des Roches noch bij De Bast & De Laval voor.

9.3.2 De Verkorte Nederduydsche letter-konst (1806)

Het tweede handschrift van De Bast & De Laval is een in octavo gevouwen schriftje dat na het titelblad bestaat uit 2 bladzijden voorrede, 47 bladzijden hoofdtekst en ten slotte een bladzijde met de inhoudsopgave. Op de titelpagina staat als datum: ‘1sten January 1806’.

De *Algemeyne grond-regels* bevatten een min of meer volledige traditionele grammatica, met als hoofdonderwerpen spelling en klankleer en de woordsoortenleer. Het boek was met name bestemd voor ‘jonge lieden’ (zie 9.3.1). De *Verkorte Nederduydsche letter-konst* gaat nog wat verder in die doelstelling. Volgens de voorrede (p. 3) is het werk bedoeld ‘voór de geéne die noyt de Nederduydsche Spraek-konst met regels geleerd hebben’, voor, nogmaals, ‘de Jonge Lieden’. Maar De Bast & De Laval streefden deze keer niet naar een min of meer volledige grammatica: ze maakten ‘eene verkorte Letter-konst, die maer in en hield de noodzaekelykste regels en overleggingen’ (p. 3). Dit maal is alles ‘gesteld op het eenvoudigste’ (p. 3). Vervolgens kondigen ze aan dat ze na de publicatie van de *Verkorte Nederduydsche letter-konst* graag ‘een werk meer uytgestrekt’ zouden uitgeven, ‘het welk betreft alle de deelen der Redevoering, met aenmerkingen op de Spel-konst, Geluyd-teekens, Afstippingen en Uytspraek’ (p. 4). Die omschrijving verwijst naar de ondertitel van de *Algemeyne grond-regels*. Ze

hadden dus het voornemen dat oudere handschrift, gedateerd 1805, te publiceren na de *Verkorte Nederduydsche letter-konst*.

De verkorting van het tweede handschrift houdt niet alleen in dat de taalkundige onderwerpen beknopter worden behandeld. Een groot verschil met de *Algemeyne grond-regels* is ook dat de *Verkorte Nederduydsche letter-konst* alleen de woordsoorten behandelt. Het onderdeel over klankleer en spelling komt er niet in voor. Het weglaten van juist het onderdeel dat in de grammaticale traditie voor zoveel opwinning had gezorgd, past bij de op Restaut gebaseerde taaltheorie: de woordsoortenleer biedt de algemene principes die aan alle talen ten grondslag liggen. Het spellingsysteem omvat taalspecifieke conventies.

De woordsoortenleer in de *Verkorte Nederduydsche letter-konst* kan globaal omschreven worden als een uittreksel van dat onderdeel in de *Algemeyne grond-regels*. Dat het handschrift van 1805 het uitgangspunt is geweest, illustreert een eenvoudige overeenkomst als de categorie van ‘het deelnemende lid’ (p. 11) – een vertaling van het Franse *article partitif* – die ook in de *Algemeyne grond-regels* voorkwam. Toch is de *Verkorte Nederduydsche letter-konst* niet alleen maar een uittreksel van de *Algemeyne grond-regels*. Vergelijk de passages hieronder.

De Bast & De Laval (1805: 17bis)

De naem-woórden voór de welke men kan stellen den of eenen, zyn mannelyk, de naem-woórden voór de welke men kan stellen de of eene, zyn vrouwelyk; de naem-woórden voór de welke men kan stellen het of een, zyn onzydig. Dus, stoel, is mannelyk, om dat men kan zeggen, den of eenen stoel; tafel is vrouwelyk, om dat men kan zeggen, de of eene tafel; huys is onzydig, om dat men kan zeggen, het of een huys. [...]

De Bast & De Laval (1806: 6)

De nederduydsche tael heeft dry geslachten: het mannelyk, als den man; het vrouwelyk, als de vrouw; en het onzydig, als het kind.

De Bast & De Laval (1805: 15)

Een Zelfstandig naem-woórd, is het geén dat uytdukt een bepaeld oogmerk, dat niet van noode heeft vervoegd te zyn aen een ander Naem-woórd, om te kunnen verstaen worden [...]

De Bast & De Laval (1806: 5)

het zelfstandig naem-woórd is een woórd dat enkelyk noemd eene zaak hoedanig die zy. De woórd zon, maen, sterren zyn zelfstandige naem-woórd.

Aan de rechterzijde staan de zeer korte passages die in de *Verkorte Nederduydsche letter-konst* worden gewijd aan respectievelijk het grammaticaal geslacht en het zelfstandig naamwoord. Aan de linkerzijde staat het begin van de enkele bladzijden

tellende passage die aan hetzelfde onderwerp wordt gewijd in de *Algemeyne grond-regels*. Er is niet alleen sprake van verkorting. De Bast & De Laval hebben ook inhoudelijke veranderingen aangebracht. Zo valt op dat ze andere voorbeelden gebruiken. Bij het grammaticaal geslacht kiezen ze in 1806 voor *man*, *vrouw* en *kind*. Maken die voorbeelden uit zichzelf al voldoende duidelijk wat het geslacht is, zodat er geen definitie van genus gegeven hoeft te worden? Omdat er bij *man* en *vrouw* overeenkomst is met het natuurlijke geslacht? Daarnaast wordt in 1805 de verbuiging van de lidwoorden er meteen bij betrokken. In 1806 wordt dat onderdeel uitgesteld. Verrassend is ook de passage over het zelfstandig naamwoord. De filosofisch-grammaticale traditie (in het bijzonder Restaut) die ten grondslag lag aan de definitie van 1805, laat geen sporen na in 1806. In plaats daarvan vinden we een variatie op de standaarddefinitie uit de Nederlandse grammatica, namelijk dat het zelfstandig naamwoord *het wezen van een persoon of zaak* uitdrukt (vgl. Moonen 1706: 47, Des Roches 1761: 21, Weiland 1805: 50), waarbij het woord *wezen* vervangen is door ‘hoedanig die zy’. Vonden De Bast & De Laval dat een minder abstracte aanduiding van *wezen*?

Ook de definitie van het werkwoord als een woord dat ‘de daeden’ (1806: 21) uitdrukt, wijkt niet alleen in lengte sterk af van het corresponderende hoofdstuk uit 1805. Ook hier sluit de beschrijving minder bij de traditie van de filosofische grammatica aan dan bij gangbare definities van het werkwoord als dat wat uitdrukking geeft een aan bepaald *doen*, *lijden* of *wezen* (vgl. Moonen 1706: 138, Weiland 1805: 121 e.v.). De Bast & De Laval hebben de abstracte omschrijving uit de traditie geconcretiseerd: bij werkwoorden gaat het om daden. Als vervolgens in de paradigmata de *onzekeren* tijd opduikt, bevinden ze zich weer middenin de zuidelijke, door de Franse traditie geïnspireerde grammaticografie (vgl. hoofdstuk 4).

De vereenvoudiging van de *Algemeyne grond-regels* tot een *Verkorte Nederduydsche letter-kunst* hield ten eerste in het weglaten van spelling en klankleer, ten tweede een beknoptere bespreking van de woordsoortenleer. Ten derde lijkt de vereenvoudiging ook te bestaan in een benadering die sterker aansluit bij de Nederlandse grammaticatraditie. We krijgen daarmee zicht op de leergang die De Bast & De Laval voor ogen hebben gehad: eerst een rudimentaire (meer traditionele) inleiding op de woordsoorten, daarna een bredere studie van de woordsoorten (sterker gebaseerd op de filosofische grammatica) alsmede (het taalspecifieke onderdeel) spelling en klankleer.